

Željko Bralić¹
Ljubinka Katić²

Iz istorije obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini: najznačajnije ustanove i delatnosti (1918–1941)

Sažetak: U radu su predstavljeni rezultati obimnog istorijsko-andragoškog istraživanja, zasnovanog prvenstveno na arhivskim dokumentima koji se čuvaju u Arhivu Jugoslavije. Iz dokumenata koji se odnose na praksu obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini proistekao je pregled najznačajnijih ustanova i aktivnosti organizovanih u pokušaju da se andragoškim obrazovnim aktivnostima doprinese opštim vaspitno-obrazovnim ciljevima u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslaviji između dva svetska rata: podizanju opšteg nivoa pismenosti i obrazovanja širokih slojeva stanovništva. Institucionalna osnova tadašnje prakse obrazovanja odraslih u najvećoj meri je počivala na tečajevima za opismenjavanje, narodnim univerzitetima, kulturno-prosvetnim društvima i dr. U radu je posebno istaknuta andragoška delatnost relevantnih i uglednih sarajevskih kulturno-prosvetnih ustanova (Narodni univerzitet, Gajret, Prosveta, Napredak), koje su bile među najznačajnijim i najuspešnijim u Jugoslaviji, i predstavljale su primer uzornog rada na obrazovanju odraslih u međuratnom periodu.

Ključne reči: obrazovanje odraslih, Bosna i Hercegovina, istorijsko-andragoško istraživanje, ustanove, kulturno-prosvetna društva.

---

¹ Dr. Željko Bralić, dipl. andragog, vanredni profesor na Fakultetu bezbednosti Univerziteta u Beogradu (*Teorija i organizacija obrazovanja*); angažovan i u nastavi na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu (*Obrazovanje odraslih i ekonomski razvoj; Andragogija*). E-mail: kentauro.hiron@gmail.com; bralic@fb.bg.ac.rs

² Dr. Ljubinka Katić, docent Fakulteta bezbednosti Univerziteta u Beogradu (*Menadžment obrazovanja u javnom sektoru*). E-mail: ljkatice@gmail.com; ljubinka.katic@fb.bg.ac.rs

Uvod

Andragoško-istorijsko istraživanje iz kojeg proističe ovaj rad bilo je usmereno prvenstveno na ranije gotovo u potpunosti neistražene originalne dokumente koji se nalaze na čuvanju u Arhivu Jugoslavije u Beogradu. Najvažnije izvore predstavljala je izvorna građa koju smo smatrali *primarnim izvorima* ili izvorima prvog reda, koji su imali „neposredan dodir sa događajima o kojima govore” (Ćirković 1980: 5), radi se uglavnom o dokumentima koji su nastajali u predmetnom periodu kao neposredni rezultat radnih aktivnosti državnih organa zaduženih za prosvetu, uključujući i obrazovanje odraslih. Pre svega je u pitanju dokumentacija koju je „proizvodilo” Ministarstvo prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije, tj. njegova odeljenja koja su se u različitim periodima bavila pitanjima obrazovanja odraslih. Koristili smo u izvesnoj meri i pomoćne ili sekundarne izvore, *izvore drugog reda*, koje su sačinjavali dokumenti iz fondova Centralnog pres-biroa Predsedništva Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije. Osnovni postupak istraživanja, u skladu sa karakterom istraživanja i njegovog predmeta, bio je analiza dokumentacije.

Takođe smo, kao dopunski postupak, koristili i analizu literature i drugih izvora, svedočanstava, publikacija različitih vrsta, izveštaja, pravila, periodike, starijih i novijih štampanih tekstova i studija.

U ovom članku pokušaćemo da predstavimo glavne rezultate istraživanja koji se odnose na najznačajnije ustanove i oblike obrazovanja odraslih na teritoriji Bosne i Hercegovine, uz napomenu da je ovakav prikaz iziskivao posebno prilagođavanje prezentacije nalaza jer je čak i tokom perioda između dva svetska rata bilo značajnih promena u teritorijalnoj organizaciji države, pa se Bosna i Hercegovina (posebno nakon 1929. godine) mora teritorijalno prepoznavati u okviru drugih teritorijalnih jedinica na koje je Jugoslavija bila podeljena. Jer, do 1929. godine teritorija Bosne i Hercegovine bila je prepoznatljiva jer se teritorijalna organizacija oslanjala na šest „okruga” Austro-Ugarske, „koji su se opet bazirali na sandžacima iz poslednjeg razdoblja osmanlijske vladavine” (Malcolm 2011: 295–296), da bi nakon 1929. godine podelom na banovine Bosna i Hercegovina obuhvatala manje ili veće delove čak četiri banovine: Vrbaske, Drinske, Zetske i Primorske.

U svakom slučaju, smatramo da je ipak moguće valjano i pregledno prikazati one osnovne i najznačajnije karakteristike, institucije i oblike obrazovanja odraslih koje se sprovodilo u Bosni i Hercegovini između 1918. i 1941. godine. Opredelili smo se za najreprezentativnije primere, tečajeve za opismenjavanje, narodne univerzitete i kulturno-prosvetna društva, preko kojih možemo steći fundamentalni uvid u celinu ideja i prakse obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini, a zbog ograničenog prostora nismo mogli posebno prikazati još neke oblike i ustanove koje su takođe imale izvesnog značaja za obrazovni rad sa odraslim polaznicima – domaćičke škole i tečajeve, samostalno organizovana javna predavanja, narodne knjižnice i čitaonice, tečajeve za usavršavanje učitelja i dr.

Tečajevi za opismenjavanje

Nepismenost je u Kraljevini SHS – Jugoslaviji predstavljala veoma velik i duboko ukorenjen socijalni i prosvetni problem jer se prva jugoslovenska država smatrala „jednom od najnepismenijih zemalja Evrope” (Krstić 1940: 34), što se potkrepljivalo i sledećim podacima:

Tabela br. 1: Procenat nepismenih iznad 10 godina starosti

Država	%
Italija (1931)	20
Španija (1932)	43
Poljska (1929)	30
Rusija (1926)	60
Jugoslavija (1931)	44,6
Rumunija (1930)	57
Bugarska (1934)	44,3
Turska (1935)	81,4
Grčka (1928)	8,3
Mađarska (?)	9,5

Smatralo se da je po popisu iz 1921. godine procenat nepismenih u Jugoslaviji bio 51,25% ili oko 6,2 miliona ljudi (Kemura 1940: 163), s tim što je do popisa 1931. procenat nešto pao na gore pomenutih 44,6 % (AJ MPs 4927/38); po nekim drugim autorima, koji jasno ne navode izvor podataka (Bjelić 1939: 324), 1921. godine procenat nepismenih (iznad 10 godina starosti) u celoj zemlji bio je 48,6 %.

Značajne razlike među teritorijalnim jedinicama vidljive su i iz sledeće tabele:

Tabela br. 2: Procenat nepismenog stanovništva, po banovinama³

<i>Upravna područja</i>	<i>muških</i>	<i>ženskih</i>	<i>svoga</i>
Dravska banovina	5,26	5,79	5,54
Drinska	43,24	81,02	62.11
Dunavska	17,52	39,56	28.87
Moravska	38,83	83,72	61.96
Primorska	44,11	69,76	57.46
Savska	19,57	35,15	27.67
Vardarska	55,70	85,50	70.86
Vrbaska	59,89	95,81	72.60
Zetska	48,80	82,90	66.04
Beograd	7,10	15,32	10,87
<i>U celoj zemlji</i>	32,27	56,40	44,61

Prosvetna politika je već u prvim godinama nakon ujedinjenja bila usmerena na ublažavanje problema masovne nepismenosti, što pokazuje strateški dokument iz 1919. godine (*Raspis prosvetnim inspektorima, školskim nadzornicima i okružnim školskim odborima*⁴), u kojem se predviđa široka akcija centralnih državnih vlasti u dva osnovna pravca delovanja (koje uslovno možemo nazvati *pedagoškim* i *andragoškim*):

³ AJ MPs 4927/38, *Izveštaj o radu ministarstva prosvete na narodnom prosvetivanju od 1918. do 1938. god.*, tab. 74.

⁴ MPs ON Br. 13881/26. 6. 1919. Potpisao Ministar prosvete Ljub. M. Davidović, s.r. AJ 66/ON-NP 923.

- *Pedagoške mere* su podrazumevale zatvaranje izvorišta nepismenosti obezbeđivanjem potpunog obuhvata populacije dece školskog uzrasta osnovnoškolskim obrazovanjem – to je, pored redovnih osnovnih škola, podrazumevalo i formiranje školskih stanica, *ambulantnih i pomoćnih škola*.
- *Andragoške mere* bile su usmerene na opismenjavanje odraslih ljudi koji su bili potpuno ili delimično nepismeni (1921. ih je bilo preko 6, a 1931. godine oko 4 miliona; Krstić 1940: 35); glavni organizacioni oblik andragoške prirode usmeren na suzbijanje nepismenosti bili su *tečajevi za opismenjavanje*, uz neke oblike i mere koje nisu ostavile značajnijeg traga u praksi, kao što su *informativni kursevi i kućne škole*.

Tečajevi za opismenjavanje ili „analfabeti tečajevi” bili su i ostali najvažnije i relativno masovno organizovano sredstvo borbe protiv nepismenosti u odrasloj populaciji, a o njihovoj praktičnoj realizaciji u dostupnim dokumentima nalazimo i značajne podatke koji se upravo odnose na Bosnu i Hercegovinu. Tako se u podrobnom *Izveštaju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu: Stanje prosvete u Bosni i Hercegovini na dan oslobođenja* (2. mart 1920., AJ/ON-924) navodi da je tada na teritoriji Zemaljske vlade bilo „analfabeta iznad 7 godina od ukupnog stanovništva 87 %”, da je osnovnu školu pohađala samo petina dece; nije bilo dovoljno osnovnih („narodnih”) škola, jer je postojalo samo oko 320 škola i 900 učitelja, na jednog učitelja dolazilo je 2100 stanovnika, na jednu školu 6330 stanovnika. Broj učitelja je uskoro porastao na 1130, a već „okružnicom od 21. januara 1919. date su upute svim uredima, vjerskim vlastima, školama i korporacijama, da se drže analfabeti tečajevi po svim krajevima Bosne i Hercegovine”, pa ih je „i pored nepovoljnih prilika” održano „dosta” (Bralić 2016: 73). Pokušavano je da se učini nešto i na osposobljavanju nastavnika za tečajeve (svojevrsnih „andragoških kadrova”), ali na sasvim elementarnom nivou, jer se radilo o učiteljskim „pomoćnicima”, tj. „otresitijim ljudima” koji su završili „makar osnovnu školu”, a rad ovih pomoćnika nadgledali su učitelji, koji su pre početka tečaja držali tečajeve za pomoćnike, da bi ih uputili u rad na opismenjavanju odraslih (ibid.).

Tokom 1921. godine Ministarstvo prosvete je propisalo i *Pravila o uređenju tečajeva za nepismene*, gde se u članu 1. svečanim i zvaničnim tonom

propisuje i poziva (MPs ON Br. 50603/5. 11. 1921. AJ 66/ON 931a.):

„Da bi se u našem narodu povećao procenat pismenih i osposobio što veći broj građana i građanki za dalje samostalno prosvjećivanje i usavršavanje, ustanovljavaju se kursevi za nepismene građane i građanke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.”

Bilo je predviđeno da se tečajevi organizuju u svim osnovnim školama, uglavnom između novembra i marta, sa brojem polaznika između 10 i 50, bilo je predviđeno i „osposobljavanje lica za rad u ovim kursevima”, propisane su novčane nagrade za učitelje koji vode tečajeve, čak se u odluci Ministarstva „odobrava i privatno otvaranje tečajeva” (Bralić, *ibid*). Tečajevi su se održavali i u vojsci i u mornarici, uz saradnju učitelja narodnih škola.

Veoma značajan i informativan izveštaj iz Sarajeva potvrđuje da se tečajevi za opismenjavanje održavaju u Bosni i Hercegovini redovno („stalno”⁵), da ih je do decembra 1922. godine održano 199, sa 6866 polaznika, dok su u vojsci tečajevima obuhvaćena 1263 nepismena vojnika; bilo je i tečajeva koje su organizovala različita kulturna i prosvetna društva. O značaju borbe protiv nepismenosti svedoče i prisutni funkcioneri i dužnosnici, izaslanici zdravstvenog i poljoprivrednog odseka, odeljenja za socijalnu politiku, Glavnog odbora Prosvete (Pero Slijepčević), Hrvatskog udruženja Napredak, Gajreta, Proforskog društva, povereništva Udruženja jugoslovenskog učiteljstva, Benevolencije i drugih.

Iz Bosne i Hercegovine potiče i jedno neobično i zanimljivo sredstvo za suzbijanje nepismenosti – tzv. *Bukvar za samouke* Ljubomira Vulovića. Autor ovog učila bio je „kraljevski namesnik za Bosnu i Hercegovinu” (u penziji), a informacije o ovom bukvaru javljaju se tokom 1925. godine, kada se iz različitih krajeva Bosne i Hercegovine razni i brojni izveštaji upućuju u Sarajevo, Odeljenju za Bosnu i Hercegovinu Ministarstva prosvete. U izveštajima se potvrđuje da se ovaj bukvar uspešno koristi kao nastavno sredstvo, s tim što se predstavlja kao „drugi način opismenjavanja” (AJ 66/ON-NP-923; 66/ON-931a), pored tečajeva za opismenjavanje.

Autor bukvara Ljubomir Vulović tražio je tokom 1926. i 1927. godine i pomoć Ministarstva prosvete u štampanju bukvara, te u podrobnom zahtevu-

⁵ *Zapisnik III sednice Oblasnog odbora za Bosnu i Hercegovinu za narodno prosvjećivanje*. 13. 11. 1922. AJ 66/ON-924.

molbi iznosi svoje viđenje puteva i načina borbe protiv nepismenosti, s tim što je tvrdio da tečajevi za opismenjavanje relativno sporo i slabo postižu valjane rezultate. Razlog za ovaj relativni neuspeh tečajeva, po njegovom mišljenju, ležao je u uporednom savladavanju čitanja i pisanja, što se radi i u redovnim osnovnim školama. Suprotno tome, Vulović smatra da je „pisanje mnogo teža veština od čitanja, a daleko je manje potrebno nego čitanje”.⁶ Sa čitanjem u prvom planu, bukvar je „udešen za samoučki način učenja, na induktivnoj metodi”.⁷

„Takav sam Bukvar za samouke ja napisao, kojim bi svaki malo – malo bistriji naš čovek (ili žena, dečko ili devojčica), mogao sam naučiti čitati i pisati, (zasada, pokušaja radi, samo ćirilicom), uz vrlo malu, neznatnu rukopomoć koga bilo malo pismenijeg lica...”
(Bralić 2016: 77)

Vulović je uveren da će „sa mojim bukvarom samo glupak naići na teškoće i samo će glupak napustiti započeto učenje, jer je moj bukvar ceo udešen po principu *od lakšega težemu*”⁸; izgleda da je autor bukvara uspeo da ubedi Ministarstvo prosvete da pomogne u štampanju učila, jer je već ranije taj bukvar bio odobren i preporučen za korišćenje u tečajevima za opismenjavanje, a potom je formirana i komisija Ministarstva koja je (uz neke primedbe) zaključila da to ne može biti jedini bukvar kao izdanje Ministarstva, ali da bi trebalo pomoći i Vulovićev bukvar jer je „većim delom originalan, a takav i ne postoji u Kraljevini” (AJ 66/ON NP-923). Nakon što je autor uvažio primedbe komisije, Vulovićev bukvar je prihvaćen, odobren i preporučen kao učilo u svim tečajevima za opismenjavanje, s tim što o obimu i vrstama pomoći Ministarstva Vuloviću nemamo konkretnih podataka među dokumentima dostupnim u Arhivu Jugoslavije.

O nastavnim sadržajima „državnih” tečajeva za opismenjavanje koje organizuje, kontroliše i propisuje Ministarstvo prosvete možemo zaključivati, između ostalog, i iz dokumenata nastalih tokom 1930. godine. Tako se u tzv. *Privremenom nastavnom planu i programu za analfabetske tečajeve po selima i gradovima* navode sledeći nastavni sadržaji tečajeva čije je predviđeno trajanje bilo 4 meseca (MPs ON Br. 82600/1930; AJ 66/ON-931a):

⁶ *Pismo-molba Lj. Vulovića Ministarstvu prosvete* od 21. 1. 1927., str. 1. AJ 66/ON-NP-923.

⁷ *Ibid*, str. 6.

⁸ *Pismo-molba Lj. Vulovića...*, str. 7.

Tabela br. 3: Iz Nastavnog plana i Privremenog programa za analfabetske tečajeve po selima i gradovima

<i>Nastavnipredmet</i>	<i>Broj nedeljnih časova</i>
1 Narodni jezik	6
2 Računica	3
3 Zemljopis sa istorijom	3
4 Higijena	2
<i>Svega</i>	14

Već 1931. godine javlja se nov dokument, *Privremeni nastavni plan i program za analfabetske tečajeve u vojsci i mornarici* (MPs ON Br. 43624/9. 6. 1931. AJ 66/ON-NP-923), u kojem nema sadržaja iz oblasti higijene; samo dva meseca kasnije ponovo je utvrđen (ponovo „privremeni”) plan i program u kojem su predviđeni različiti sadržaji u vojsci i mornarici, pa čak i u različitim rodovima vojske (MPs ON Br. 52651/14. 8. 1931.; AJ 66/ON-950). Predviđeno je različito trajanje tečajeva (vazduhoplovstvo 3 meseca, pešadija, konjica i artiljerija 3,5, inženjerija 4 meseca), kao i različit broj časova za određene nastavne sadržaje:

Tabela br. 4: Iz Privremenog nastavnog plana i programa za analfabetske tečajeve u vojsci i mornarici, 1931.

Nedeljni broj časova

	<i>vazduhoplovstvo</i>	<i>konjica i artiljerija</i>	<i>pešadija i inženjerija</i>
1 Narodni jezik	3	4	6
2 Račun	2	3	4
<i>Svega</i>	5	7	10

Teško je na osnovu nedovoljnog broja pouzdanih pokazatelja suditi o uspehu (ili neuspehu) ovakvih programa opismenjavanja odraslih, ali smatramo da se može opravdano posumnjati u obim, kvalitet i trajnost rezultata ovakvog programa koji predviđa u nekim slučajevima (samo) 5 nedeljnih časova nastave.

U Bosni i Hercegovini, kao i drugde u Jugoslaviji, svakako je prisutan i velik problem nedovoljne finansijske podrške tečajevima za opismenjavanje; čak se u nekim trenucima dešavalo da se delatnost tečajeva (barem privremeno, ali naglo) obustavlja iz budžetskih razloga, da se iz Ministarstva prosvete u sve kraljevske banske uprave šalju hitni zahtevi „da se analfabetski tečajevi obustave i

novi ne otvaraju, jer je iscrpljen budžet za honorar nastavnicima” (8. 7. 1933. AJ 66/ON-931a). Ovakvi prekidi u potpori tečajevima i učiteljima koji ih sprovede samo su negativno mogli uticati na redovnost organizovanja nastavnog rada, kao i na sveukupne rezultate koji su se tečajevima mogli postizati.

Nedoslednost prosvetne politike u borbi protiv nepismenosti takođe se može smatrati otežavajućom okolnošću koja je nužnu, masovnu i kvalitetnu akciju opismenjavanja dodatno otežavala i ponekad čak sprečavala. Npr., nakon što je odlukom od 11. novembra 1930. godine (*Kraljevskim banskim upravama za prosvetna odeljenja, svima sreskim načelnicima za školske nadzornike i školskim nadzornicima na području Uprave grada Beograda*; MPs ON Br. 82600/11. 11. 1930. AJ 66/ON-931a; 66/ON-923) propisana, između ostalog, čak i *obaveznost* otvaranja tečajeva za opismenjavanje u svim narodnim (osnovnim) školama u zemlji, učitelji su *obavezani* da rade u tečajevima (koji se formalno-pravno smatraju narodnim školama), tečajeve *moraju* pohađati svi nepismeni ispod 25 godina starosti, predviđene su i određene kaznene odredbe za one koji ne poštuju ovu obavezu, itd. Ipak, već 45 dana kasnije, 26. decembra, hitnim „državnim telegramom” Ministarstvo prosvete naređuje prosvetnim odeljenjima svih kraljevskih banskih uprava sasvim suprotan postupak: „Sve analfabetske tečajeve odmah zatvorite, a da ostanu samo oni gde kursisti žele dobrovoljno pohađati tečaj” (AJ 66/ON-931a, 26. 12. 1930. V. i Bralić 2016: 80–83).

Drugi značajan činilac koji je sveukupnu akciju opismenjavanja otežavao, pa u nekim okolnostima ponekad u potpunosti dovodio u pitanje, jeste nastojanje državne vlasti da sve akcije na „narodnom prosvetivanju”, obrazovanju odraslih, pa i na opismenjavanju, stavi pod sopstvenu neposrednu kontrolu koju je preko svojih organa sprovodilo centralno Ministarstvo prosvete. Ova praksa, koja proističe iz složenih društveno-političkih okolnosti i promena u državnom ustrojstvu nakon 1929. godine, tokom tridesetih godina je uzela maha i jasno se može zaključiti da je centralnoj prosvetnoj vlasti prioritet prečesto postajala usko i grubo shvaćena i sprovedena kontrola, umesto da se podržava svaka akcija i organizacija, pa i privatna, koja doprinosi opštim i široko shvaćenim ciljevima narodne prosvete i sveukupnog prosvetnog, kulturnog i društvenog razvoja.

Naročito upadljiva u tom smislu je odluka iz 1930. godine, kojom se praktično isključuje svaka aktivnost tečajeva za opismenjavanje koju neposredno ne organizuje prosvetna vlast, pa se zato jasno i grubo naglašava da „privatna

društva i ustanove ne mogu otvarati analfabetske tečajeve” (ON Br. 83902/15. 11. 1930. AJ 66/ON-NP-923). I zbog ovakve orijentacije prosvetne vlasti može se ustanoviti i potvrditi značajan („karakterističan i brutalan”, Bralić 2016: 87) pad broja tečajeva i opismenjenih „u građanstvu” početkom tridesetih godina, pad koji je primetan na podacima koje smo uspjeli da rekonstruiramo (na osnovu *Izveštaja o radu Ministarstva prosvete na narodnom prosvjećivanju od 1918. do 1938*), a koji se odnose na celokupnu teritoriju Jugoslavije. Posebni zbirni podaci koji bi se odnosili samo na Bosnu i Hercegovinu nisu bili dostupni (tačnije, u dostupnoj građi ne postoje), ali osnovano možemo zaključiti da je tamo opšti trend bio sličan kao i bilo gde drugde u zemlji.

Tabela br. 5: Broj polaznika tečajeva za opismenjavanje od 1921. do 1939.

Godine	U vojsci		U građanstvu		Ukupno u vojsci i građanstvu	
	Broj tečajeva	Broj polaznika	Broj tečajeva	Broj polaznika	Broj tečajeva	Broj polaznika
1921.	35	895	149	4.140	184	5.035
1922.	71	2.130	189	3.948	260	6.078
1923.	75	2.738	162	4.753	237	7.491
1924.	162	3.618	216	5.920	378	9.538
1925.	469	12.064	807	12.129	1.276	24.193
1926.	58	3.112	169	5.255	227	8.367
1927.	199	5.963	150	9.765	349	15.728
1928.	82	6.582	225	10.120	307	16.702
1929/30.	282	14.697	198	7.700	480	22.397
1930/31.	362	19.650	135	3.275	497	22.925
1931/32.	434	31.861	279	8.200	713	40.061
1932/33.	374	13.368	34	672	408	14.040
1933/34.	338	13.768	80	887	418	14.655
1934/35.	334	13.417	24	257	358	13.674
1935/36.	353	14.759	6	137	359	14.896
1936/37.	237	14.708	30	937	267	15.645
1937/38.	326	16.345	18	396	344	16.741
1939.	384	22.023	172	6.504	556	28.527
1921–39.	4.575	211.698	3.043	84.955	7.618	296.693

Ako se ovako utvrđeni ukupan broj polaznika tečajeva za opismenjavanje od nepunih 300 hiljada (čak i pod pretpostavkom da su svi polaznici tečajeva uspešno i opismenjani) upoređi sa podacima (ili procenama) da u zemlji postoji milionska masa nepismenih, onda je sveukupan uspeh ovakvih nastojanja bio i nedovoljan i neadekvatan, i pored svih napora prosvetnih vlasti, učitelja narodnih škola i drugih koji su u ovoj kampanji uzeli učešća. Potrebe za opismenjavanjem odraslih su bile daleko veće od mogućnosti i dometa, a koncepcijski i organizaciono nespremna centralna prosvetna vlast takvom zadatku nije bila dorasla, i time je najviše izneverila upravo u onim oblastima zemlje u kojima je uspešno i masovno organizovano opismenjavanje bilo najpotrebnije – a u takve oblasti je spadala upravo i Bosna i Hercegovina.

Narodni univerziteti

Narodni univerziteti su u Kraljevini SHS – Jugoslaviji predstavljali u mnogo čemu tipične i karakteristične ustanove za obrazovanje odraslih; nastajali su pretežno sa ciljem da doprinesu popularizaciji različitih znanja i oblasti nauke, književnosti i umetnosti u širim slojevima stanovništva, i sa idejom da će na taj način podići opšti nivo obrazovanosti, kulture i svakodnevnog života. Praktično delovanje narodnih univerziteta, međutim, često je odstupalo od opštih ciljeva i bilo je uglavnom usmereno ka gradskoj publici i ka obrazovnijim grupama i slojevima, dok se delatnost na obrazovanju „narodnih masa” praktično stavljala u drugi plan ili potpuno zanemarivala.

Brojnost narodnih univerziteta u celoj zemlji značajno je varirala u različitim periodima, ali se ukupan broj ovakvih ustanova može proceniti na oko 140, s tim što neki precizniji podaci potvrđuju da u poslovnoj ili „školskoj” godini 1936/37. deluju 103 narodna univerziteta. Verovatno je pre 1929. godine nastalo i delovalo do 40 narodnih univerziteta, a nakon 1929. još oko 110 narodnih univerziteta. Mreža ovih ustanova na različitim teritorijama zemlje bila je veoma neujednačena, sudeći po retkim dokumentima koji tu mrežu prikazuju.

Tabela br. 6: Brojno stanje knjižnica i čitaonica i ostalih kulturno-prosvetnih društava na koncu oktobra 1934. u Kraljevini Jugoslaviji⁹

<i>Banovine</i>	<i>Knjižnica i čitaonica</i>	<i>Kulturno-prosvetnih društava</i>	<i>Pevačkih i muzičkih društava</i>	<i>Narodnih univerziteta</i>
Dravska	99	710	352	4
Savska	332	152	151	5
Primorska	110	117	40	2
Vrbaska	137	99	11	27
Drinska	207	106	21	10
Dunavska	467	158	125	23
Zetska	145	60	10	7
Moravska	216	41	39	5
Vardarska	178	81	40	19
Beograd	4	297	14	1
Svega	1896	1851 (1821?)	803	103

Mreža narodnih univerziteta neujednačeno pokriva različite krajeve zemlje. Na osnovu većeg broja izvora, dokumenata i podataka, pokušali smo da rekonstruišemo mrežu narodnih univerziteta u Kraljevini SHS – Jugoslaviji. Vidljivo je da u se toj mreži po brojnosti narodnih univerziteta upravo ističe Bosna i Hercegovina, mada moramo naglasiti da se o većem broju narodnih univerziteta u Bosni i Hercegovini u arhivskoj građi nalazi vrlo mali broj podataka (neki od njih se pominju samo u spisku ili spiskovima ustanova, bez detaljnijih podataka o stvarnoj aktivnosti), pa se ovaj broj može smatrati procenom više nego tvrdnjom. (Bralić 2000: 68)

⁹ Zbornik raspisa Ministarstva prosvete o radu na narodnom prosvjećivanju i pravila narodnih knjižnica i čitaonica, 1934: 61.

Tabela br. 7: Mreža narodnih univerziteta u Jugoslaviji 1918–1941

<i>Oblast</i>	<i>Broj narodnih univerziteta</i>
1. Bosna i Hercegovina	39
2. Srbija	32
3. Vojvodina	28
4. Makedonija	18
5. Hrvatska	14
6. Slovenija	7
7. Crna Gora	6
8. Kosovo	3
Svega	147

Prema svim raspoloživim arhivskim dokumentima, utvrdili smo da su narodni univerziteti u Bosni i Hercegovini postojali u sledećim gradovima i mestima: u Sarajevu, Bijeljini, Bihaću, Bosanskoj Dubici, u Mostaru (Narodni univerzitet Srpskog antialkoholičarskog društva „Pobratimstvo”), Banjaluci, Bosanskoj Gradiški, Prijedoru, Mrkonjić-Gradu, Derventi, Bosanskom Petrovcu, Bosanskom Novom, Jajcu, Dvoru, Bosanskoj Krupi, Gračanici, Glamoču, Kotor-Varoši, Ključu, Sanskom Mostu, Cazinu, Tešnju, Bosanskom brodu, Dobrljinu, Srpskoj Zemlji, Bosanskoj Kostajnici, Gornjim Podgradcima, Kulen-Vakufu, Odžaku, Sokolovu, Maglaju, Osječanima, Skiporcu, Kožuhu, Grapskoj, Modriču, Novoj Topoli, Tuzli, Zvorniku. U ovom radu ćemo predstaviti andragošku delatnost Narodnog univerziteta u Sarajevu jer se potvrdilo da je to najveća i najznačajnija ustanove ove vrste u Bosni i Hercegovini, a uz to i sačuvani arhivski izvori pružaju dovoljno osnova za okvirni pregled delatnosti institucije.

Narodni univerzitet u Sarajevu

Utvdili smo da su narodni univerziteti u Kraljevini SHS – Jugoslaviji nastajali pretežno kao ekstenze („produžeci”) različitih škola, pre svega univerziteta (tamo gde ih je bilo, u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani), ili kao ekstenze gimnazija i drugih škola, ponegde čak i narodnih (osnovnih) škola; u izvesnom broju slučajeva, međutim, narodni univerziteti su nastajali i kao sekcije

ili „odbori” drugih kulturno-prosvetnih društava, knjižnica i čitaonica, i sl., ili su izrastali iz drugih ustanova za „narodno prosvjećivanje”, tj. obrazovanje odraslih.

Upravo je i Narodni univerzitet u Sarajevu, reprezentativna ustanova ove vrste u Bosni i Hercegovini, nastao 1920. godine prvobitno kao Društvo za narodno prosvjećivanje, da bi 1923. godine zvanično dobio naziv Narodni univerzitet, koji je svoj cilj jasno programsko-andragoški odredio kao „prosvjećivanje odraslih u selu i gradu”, što je obuhvatalo „vaspitanje uopšte, državljansko i higijensko, popularisanje nauke i umetnosti, obaveštavanje o kulturnim pokretima kod nas i na strani. Isključuju se pitanja polemička i pitanja dnevne partijske politike. Osobita se pažnja posvećuje osveščivanju našeg naroda, njegovom upoznavanju sa opštim tekovinama kulture i oplemenjivanju duhovnog i materijalnog narodnog života” (AJ 66 NP-NU 1-7/-35: Plakat iz 1927. godine).

U *Pravilima Narodnog univerziteta Društva za narodno prosvjećivanje u Sarajevu* iz 1926. godine definisani su putevi i načini ostvarivanja pomenutog cilja: „(1) organizovanjem i održavanjem popularnih predavanja i tečajeva sa poučno-vaspitnim ciljem u Sarajevu, a po mogućnosti i u drugim mestima; (2) slanjem korisnih knjiga i osnivanjem manjih narodnih knjižnica; (3) pomaganjem svih onih koji rade na narodnom prosvjećivanju stručnim uputstvima, knjigama, gotovim predavanjima i sl.” (AJ 38-63/165. V. i Bralić 2016: 118).

Na osnovu raspoloživih arhivskih dokumenata može se zaključiti da je stvarna obrazovno-kulturna delatnost Narodnog univerziteta u Sarajevu (kao Društva za narodno prosvjećivanje) najverovatnije počela 1921. godine, te je do maja 1926. godine ustanova imala već preko 20 hiljada posetilaca ili polaznika, na 90 održanih javnih predavanja, s tim što je kao matična ustanova u drugim mestima („provinciji”) podsticala i/ili neposredno formirala i osnivala brojne prosvetne odbore (čak 40 „pododbora”), osnovala je 20 narodnih knjižnica i čitaonica, knjižnicama i odborima je poklonila 6 hiljada besplatnih knjiga. Članovi Narodnog univerziteta su ohrabivali i upućivali „poletne radnike na narodnom prosvjećivanju”, a već su do tada stekli i svoju „stalnu publiku” (AJ 66 NP-NU 1-7/-35).

Po drugom izveštaju, do 1929. godine već je održano („u Sarajevu i provinciji”) 249 javnih, „popularno-poučnih” predavanja sa čak 45 hiljada

slušačaca, „poprečno po jednom predavanju oko 180 slušača” (AJ 38-63/165).

Iz kasnijeg perioda potiču i nešto detaljniji i precizniji dokumenti i podaci, te smo na osnovu njih pokušali da rekonstruišemo obim kulturno-prosvetne delatnosti Narodnog univerziteta u Sarajevu između 1926. i 1932. godine.¹⁰

Tabela br. 8: *Narodni univerzitet u Sarajevu 1926–32.: broj slušačaca, predavača, predavanja*

Godina	Prosečan br. slušačaca			Broj predavača			Broj predavanja
	<i>m.</i>	<i>ž.</i>	<i>svega</i>	<i>m.</i>	<i>ž.</i>	<i>svega</i>	
1926.	115	45	160	25	1	26	26
1927.	109	40	149	23	–	23	23
1928.	67	36	103	66	1	67	67
1929.	92	52	144	63	5	68	87
1930.	84	34	118	69	–	69	77
1926–30.	88	41	129	246	7	253	280
1931.			108				70
1932.			103				68
1926–32.			121				418

Tabela br. 8a: *Narodni univerzitet u Sarajevu 1926–32.: ukupan broj broj slušačaca*

Godina	Ukupan broj posetilaca			
	<i>muških</i>	<i>ženskih</i>	<i>svega</i>	
1926.	3000	1166	4166	
1927.	2500	914	3414	
1928.	4500	2427	6927	
1929.	8000	4512	12.512	
1930.	6500	2578	9078	
1926–30.	24.500	11.597	36.097	(7220 godišnje)
1931.			7532	
1932.			7000	
1926–32.			50.629	(7233 godišnje)

¹⁰Na osnovu: *Izveštaj Narodnog univerziteta u Sarajevu*, Odseku za prosvetnu statistiku Ministarstva prosvete iz 1931. god. (66 NP-NU 1–71–35); *Jugoslovenska Pošta*, Sarajevo, 14. oktobar 1931. i 23. septembar 1932. god. (38-63/165).

Sadržajno-tematska orijentacija kulturno-prosvetne delatnosti Narodnog univerziteta može se, u nedostatku potpunih i preciznih podataka, donekle rekonstruisati na osnovu dostupnih dokumenata iz 1931. i 1932. godine.¹¹ Među temama održanih javnih predavanja (ukupno 107) preovlađivale su teme iz oblasti „književnosti i umetnosti” (40 predavanja, 37,4 %), a bile su manje zastupljene teme iz drugih oblasti i disciplina, kao što su: istorija (12 predavanja), sociologija (11), etnografija (7), „narodna ekonomija” (5), prirodne nauke (7), geografija (5), etika (4), „pedagogija i filozofija” (4), „arhitektura i slikarstvo” (3), sokolstvo (3), antropologija (3), higijena (3).

Do septembra 1932. godine broj članova Narodnog univerziteta dostigao je 310, broj knjiga poklonjenih knjižnicama i *čitaonicama popeo se na 13 hiljada, ukupan broj održanih predavanja dosegao je 492*, a održan je i pčelarski tečaj sa 100 polaznika.¹² Iz jedne molbe iz januara 1934. godine saznajemo da se broj predavanja popeo na 576, s tim što je tokom 1933. godine bilo 84 predavanja, dok nam drugi dokument svedoči da je od januara 1934. do juna 1935. godine održano samo 44 predavanja (što predstavlja primetan pad u intenzitetu kulturno-prosvetne delatnosti). Ipak, ukupan broj održanih predavanja dostigao je 620 „za 14 godina rada” (AJ 66 NP-NU 1-7/-35).

Izглеda da je delatnost Narodnog univerziteta postepeno slabila, pa nam i podaci iz drugih izvora ukazuju da je 1934/35. i 1935/36. održano (samo) po 26 predavanja (*Biblioteka KNU*, 25: 1936), dok su iz perioda između 1936. i 1940. godine podaci malobrojni i pretežno neupotrebljivi za dalekosežnije zaključke.

Na osnovu onoga što smo na osnovu raspoloživih arhivskih izvora ipak mogli da potvrdimo i zaključimo, svakako je Narodni univerzitet u Sarajevu bio značajna ustanova andragoške orijentacije, najznačajniji narodni univerzitet u Bosni i Hercegovini, pa i jedan od najznačajnijih u Jugoslaviji. U njegovoj delatnosti na obrazovanju odraslih uočljiv je *kontinuitet* (jer njegova delatnost pokriva gotovo ceo međuratni period), *intenzitet* (samo do 1935. godine održano je 620 predavanja, a broj slušalaca bio je blizu 80 hiljada) i *širina* (podrazumeva inicijativu, upućivanje, usmeravanje, pomaganje, organizovanje kulturnog i obrazovnog rada, pretežno sa odraslima). Zbog svega pomenutog (Bralić 2016: 120), Narodni univerzitet u Sarajevu je predstavljao značajno središte obrazovanja odraslih u Sarajevu i na široj teritoriji Bosne i Hercegovine.

¹¹ *Jugoslovenska Pošta*, Sarajevo, ibid., AJ 38-63/165.

¹² *Jugoslovenska Pošta*, Sarajevo, 23. septembar 1932, AJ 38-63/165.

Kulturno-prosvetna društva

Pojam „kulturno-prosvetno društvo” je u istraživanom periodu i u izvorima koje smo istražili korišćen prilično neselektivno i neprecizno, najčešće se shvata preširoko, te se pod ovim pojmom u izveštajima i statističkim podacima podrazumevaju razne vrste i tipovi ustanova „narodnog prosvetavanja”, što je veću količinu pronađenih podataka činilo neupotrebljivim za naše istraživanje. Međutim, iz obilja sirove arhivske građe ipak je bilo moguće izdvojiti neke značajne činjenice o delatnosti kulturno-prosvetnih ustanova kao andragoških ustanova u pravom ili „užem” smislu, a naročito povoljna okolnost je bila i ta da su upravo tri sarajevska kulturno-prosvetna društva mogla poslužiti kao svojevrsne studije slučajeva preko kojih smo mogli rekonstruisati karakterističnu i *uzornu* delatnost ovog tipa ustanova koji andragoški deluje unutar Bosne i Hercegovine, sa zaključkom da se slična delatnost ostalih kulturno-prosvetnih društava odvijala i u drugim delovima Kraljevine SHS – Jugoslavije. Zato ćemo, zbog ograničenog prostora, samo u glavnim crtama predstaviti andragošku delatnost Gajreta, Prosvete i Napretka.

Pre no što predstavimo delatnost pomenutih ustanova, napomenućemo podatke iz još nekih značajnih dokumenata koji se odnose na kulturno-prosvetna društva u Bosni i Hercegovini. U jednom izveštaju iz ranog perioda (*Izveštaj Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu prosvete Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, o stanju prosvete u Bosni i Hercegovini na dan oslobođenja*; AJ 66/ON-924, 2. mart 1920) pominju se kulturno-prosvetna društva koja imaju sedište u Sarajevu: „(1) Prosvjeta (izdaje list Prosvjeta u 20.000 primeraka), (2) Napredak, (3) Gajret, (4) Jugoslovensko katoličko Akademsko Prosvjetno društvo Martić, (5) Ferijalni klub Hrvata akademičara Preporod, (6) Društvo za narodno prosvetavanje” (ranije smo utvrdili da je iz ovog društva izrastao Narodni univerzitet u Sarajevu).

Iz ranije predstavljenih, samo naizgled preciznih, tabelarnih podataka (Tabela br. 6) vrlo je teško izvlačiti dalekosežnije zaključke kada su u pitanju kulturno-prosvetna društva u Bosni i Hercegovini, jer je tu vrlo verovatno broj ovakvih ustanova preuveličan zbog neprecizne upotrebe pojma „kulturno-prosvetno društvo” (pa ih navodno u Jugoslaviji ima čak preko 1800), a i zbog toga što je nemoguće zaključivati o broju onih ustanova koje se nalaze na

teritoriji Bosne i Hercegovine, budući da je teritorijalna podela na banovine u ovom slučaju, u nedostatku većeg broja dopunskih dokumenata i podataka, bilo kakve granice Bosne i Hercegovine učinila praktično nevidljivim. Zato smo podatke iz ove tabele naveli kao ilustraciju, a manje kao pouzdan izvor preciznih brojčanih podataka.

S druge strane, zahvaljujući srećnoj okolnosti da je arhivska građa pružala dovoljne mogućnosti za prikaz delatnosti tri pomenuta, najznačajnija kulturno-prosvetna društva koja su osnovana u Sarajevu, u sledećem odeljku rada pružićemo osnovne informacije o njihovom andragoško-obrazovnom radu.

Gajret

„Kulturno i prosvjetno društvo Gajret” osnovano je u Sarajevu još 1903. godine; po nekim autorima Gajret je već „od 1909. godine (...) bilo izrazito prosrpski raspoloženo društvo (toliko izrazito da su ga vlasti zabranile za vrijeme rata)” (Malcolm 2011: 293), u društvu su preovlađivali ljudi koji su smatrali da je takva idejna orijentacija ključ u borbi za oslobođenje od vlasti Austro-Ugarske. U međuratnom periodu ova orijentacija je delimično prerasla u uglavnom dobre odnose sa državnom i kraljevskom vlašću, koji su često rezultirali solidnom (uglavnom moralnom) podrškom države i vladinih organa kulturnom i prosvetnom radu Gajreta.

Gajret je kao glavni cilj navodio „da pridiže naš narod kulturno, prosvjetno i ekonomski, a naročito muslimanski dio naroda i da taj dio nacionalno osvještava...” (*Pravila srpskog muslimanskog kulturno prosvjetnog društva Gajret*, 1932.), što se ostvarivalo preko niza aktivnosti, od kojih su za nas najznačajnije one pretežno ili u potpunosti andragoške prirode: pomaganje, organizovanje i održavanje tečajeva za opismenjavanje, podsticanje i sprovođenje različitih („stručnih”) zanatskih, poljoprivrednih, domaćičkih tečajeva, organizovanje biblioteka i javnih predavanja, osnivanje i pomaganja narodnih univerziteta, itd. (ibid.)

Gajret se nije ograničio na kulturno-prosvetne delatnosti u Sarajevu, već je kao izrazito veliko i razgranato društvo svojim radom u oblasti obrazovanja odraslih pokrивao veći deo teritorije Bosne i Hercegovine, pa čak i izvan nje. Gajret je uspevao da ostvari i izdavačku delatnost, izdavao je naučno-popularne i

druge knjige kao i sopstveni časopis – glasnik društva, pa i iz izveštaja objavljenih u glasniku možemo delimično rekonstruisati kulturno-prosvetnu delatnost društva. Mada se podaci uglavnom odnose na period tridesetih godina, tematsko-sadržajna osnova Gajretove delatnosti je dovoljno jasno vidljiva.

Tako iz jednog izdanja *Gajreta* saznajemo da je tokom 1934/35. godine društvo objavilo pet novih knjiga, „5 odličnih svezaka, korisnih i potrebnih za svakog čovjeka, građanina i seljaka. Od tih pet knjiga dvije knjige sadrže sedam lijepo pisanih popularnih predavanja koja su čitana, naročito preko Ramazana, u mnogim mjestima gdje postoje Gajretove jedinice, pred hiljadama slušalaca” (*Gajret, Glasnik kulturno prosvetnog društva Gajreta*, 1935., 7–9: 126). Teme pomenutih predavanja su karakteristične za sadržajno-programsku orijentaciju Gajreta, posebno kada su u pitanju javna predavanja (ibid.): *Značaj društvenog života po Islamu* (predavač Hafiz Muhamed Pandža), *Dižimo Gajretov dom* (Hamid Dizdar), *Organizacija kućnog obrta* (prof. Šefkija Bubić), *Islamski filozofi* (prof. M. Tajib Okić), *Zadrugarstvo i koristi od njega* (prof. Vehbija Imamović), *Kuda ćemo s našom omladinom* (prof. Šefkija Bubić), *Husein Kapetan Gradašćević – Zmaj od Bosne* (prof. Hajrudin Ćurić).

U jednoj knjizi je štampan zajednički program za sve Gajretove „bajramske zabave”, na kojima su takođe organizovana prigodna predavanja (*Pod tuđinom i u slobodi, Muhamed Resulullah, Čuvajmo ognjište*); sve bajramske priredbe koje je Gajret te godine organizovao imale su poseban svečani i komemorativni karakter, zbog ubistva kralja Aleksandra. Među naslovima objavljenim te godine ističe se *Kratka nauka islamske vjere* hafiza Muhameda Pandže, „popularni vjerski priručnik za odrasle i djecu” – ovo je bilo Gajretovo, drugo i dopunjeno izdanje knjige koju je autor prvobitno objavio u sopstvenom izdanju (5 hiljada primeraka), ali je bilo „razgrabljeno neposredno nakon štampanja”, i zato je Gajret štampao novo izdanje u tiražu od čak 20 hiljada primeraka. Objavljen je (kao petnaesta knjiga u biblioteci) i *Praktičan voćar (o kalemljenju)*, agronoma Mehmedalije Fazlagića. Osim knjiga i sopstvenog lista, Gajret je štampao i sopstveni (zidni) kalendar (ibid. V. i Bralić 2016: 61–62).

List *Gajret* je izlazio mesečno, a bio je mnogo više od glasnika društva, jer je obuhvatao sadržaje obrazovno-informativnog i poučnog karaktera, „sadržavao je rubrike za vjerska pitanja, privrednu, dječiju rubriku, beletristiku, higijenu, narodnu istoriju”, dok su autori tekstova bili stručnjaci različitih profila,

pisci i književnici, pedagozi, privrednici i verski autoriteti. U spisku održanih predavanja navodi se da ih je bilo 105, kod 76 od njih navodi se i broj slušalaca (ukupno 7500), pa možemo osnovano pretpostaviti da je na svoja predavanja u pomenutoj godini Gajret privukao čak preko 10 hiljada slušalaca u mnogim mestima (oko 45 gradova i sela Bosne i Hercegovine). Predavanja se održavaju u džamijama i mektebima, klubovima, čitaonicama, kafanama, sokolanama, žandarmerijskim stanicama, opštinama, ponekad i u parkovima. Među temama su zastupljena pitanja iz verskog života, religije i istorije, higijene, pedagogije, privrede, filozofije itd. (*Gajret, Glasnik kulturno prosvetnog društva Gajreta*, 1935., 7–9: 130)

Tokom naredne godine (1935/36) pojavljuju se u izdanju Gajreta nove knjige: *Kratak pregled povijesti Islama* (autor Besim efendija Korkut), *Šta nam je u današnjici najpotrebnije* (dr Hazim Muftić), *Oprostite mu* (pozorišni komad za Gajretove zabave, dr Sulejmana Alečkovića). Održano je ponovo oko 100 popularnih predavanja, sa oko 10 hiljada slušalaca.

O velikom značaju i širokom dometu ukupne delatnosti Gajreta svedoči i primer poučno-kulturne „zabave” održane 8. februara 1936. godine. Priredba je održana u reprezentativnom prostoru – Narodnom pozorištu u Sarajevu, imala je izuzetan uspeh, veliku posetu i neobično širok odjek u javnosti. „Njen moralni uspjeh bio je tim veći, što se je cijeli program prenosio putem Radio-Beograda, pa su ga slušali ne samo Sarajlije i građani naše države, nego i mnogi van naših granica, o čemu su i nekoje novine pisale.” (*Gajret, Glasnik kulturnoprosvetnog društva Gajreta*, 1936., br. 6–8: 96)

Gajret je uspeo da osnuje, održava i izdržava 8 sopstvenih internata, od Sarajeva do Pljevalja: u Sarajevu (muški i ženski), Banjaluci, Bihaću, Mostaru, Tuzli, Pljevljima, Trebinju (zajednički internat Gajreta i Prosvete). Internati su bili namenjeni deci školskog uzrasta kojoj je Gajret dodeljivao i stipendije (106 učenica i učenika dobijalo je Gajretove stipendije u 1934/35. godini). Gajret je imao i svoju zadrugu („privrednu i kreditnu”), koja je služila kao potpora „privredno-socijalnog rada” (AJ 66/P-NP/50).

Tokom 1936/37. godine Gajret je imao oko 15 hiljada „redovnih članova”, 1680 utemeljača”, 246 „dobrotvora”, 25 „zaveštača” i 3 počasna člana, u toj godini održano je 67 javnih predavanja i 218 drugih priredbi i programa, a konačno je, nakon dugogodišnje akcije prikupljanja sredstava, izgrađen i Gajretov dom u

Sarajevu, što je dodatno podstaklo uspešnu delatnost društva, pa je ocenjeno da je „opšti uspeh održanih priredaba – odličan” (AJ 66/P-NP/64).

U Trebinju je 1932. godine, u okviru „pododbora Gajreta”, organizovana radionica za ručni rad, koja će od 8. maja 1937. godine prerasti u Gajretovu žensku zadrugu za unapređenje domaćeg zanatstva i radinosti koja se, između ostalog, bavila i organizovanjem tečajeva za opismenjavanje, domaćićkih i higijenskih tečajeva, kao i predavanja o vaspitanju, ishrani, higijeni. Može se reći da je to bila svojevrsna domaćićka škola (u trajanju od tri godine), koju je pohađalo između 40 i 60 učenica među kojima je bilo i nepismenih, pa je zato rad za njih počinjao opismenjavanjem (AJ 66/P-NP/50).

Gajret je, po svim značajnim parametrima, bio jedno od najznačajnijih, najaktivnijih i najvećih kulturno-prosvetnih društava u međuratnoj Bosni i Hercegovini, ali takođe i u Kraljevini SHS – Jugoslaviji. Zbog specifičnih istorijskih, društvenih, pa i političkih okolnosti (koje u ovom radu ne možemo detaljno prikazati), delatnost Gajreta uživala je nešto veću potporu i podršku lokalnih i državnih vlasti (mada je često podrška ostajala u okvirima verbalnog i moralnog ohrabrenja). Na pojavnom nivou možemo zaključiti da se idejno i ideološko insistiranje društva na duhu jednakosti i državnog jedinstva, u duhu uzorne međukonfesionalne tolerancije, u kulturno-prosvetnoj delatnosti i radu na obrazovanju odraslih pretakalo u intenzivnu i vrlo uspešnu aktivnost koja je ostavila jasan trag na unapređenju prosvete Bosne i Hercegovine, pa i u širem okruženju.

Prosveta

Kulturno-prosvetno društvo Prosveta osnovano je u Sarajevu 1902. godine pod punim nazivom *Srpsko prosvetno i kulturno društvo Prosveta*. Poštujući sopstvenu dugu tradiciju i početnu orijentaciju, društvo je sve do Drugog svetskog rata u svojim dokumentima nacionalno-političkim rečnikom naglašavalo da je osnovano „radi samoodbrane i samopomoći narodne od nastojanja tuđinske vlasti, da zбриše narodni individualitet u Bosni i Hercegovini”, a osnovni zadatak bio je rad na „prosvetno-kulturnom podizanju našeg naroda”, s tim što je naročito u periodu pre Prvog svetskog rata posebno nastojalo da vaspitava „izvršne borce” (za znanje i obrazovanje) potpomaganjem školovanja svojih članova, zanatske

obuke i sl. Time se htelo doprineti jačanju gradskog stanovništva koje će delovati kao „bedem za tuđinsku politiku” u Bosni i Hercegovini. Jedan od zadataka podrazumevao je rad na „stvaranju naše narodne kulture, šireći pismenost i izazivajući inicijativu u narodu za bolju izgradnju u kulturnom smislu” (P. br. 39688/25. 10. 1933.; AJ 66/P-NP/50).

Mnogi od osnovnih ciljeva i zadataka društva imali su izraženi andragoški karakter, i odnose se na programe i akcije delimično ili potpuno okrenute obrazovnom radu sa odraslima: borba protiv nepismenosti (organizovanje i pomaganje tečajeva za opismenjavanje), izdavanje „poučnih i zabavnih knjiga za široke slojeve naroda”, organizovanje i pomaganje brojnih stalnih i pokretnih biblioteka i čitaonica, održavanje „javnih popularnih predavanja”, izdavanje sopstvenog lista, organizovanje različitih kurseva i pomaganje narodnih univerziteta, rad na „vaspitavanju narodnih masa za štednju” i šire na privrednom „podizanju naroda”, itd. (*Pravila Prosvete, srpskog prosvetnog i kulturnog društva*, 1932).

Široko i ozbiljno formulisani ciljevi nisu bili retkost među ustanovama ove vrste, ali Prosveta je bila izuzetak među većinom ostalih po tome što su ciljevi i zadaci u praksi i ostvarivani u solidnoj meri, što je doprinelo oceni da se radilo o verovatno najvećem kulturno-prosvetnom društvu u zemlji. Tome je značajno pomogla i snažna podrška koju je društvo po pravilu imalo od lokalnih i državnih organa. O obimu i snazi državne podrške koju je uživala Prosveta svedoče i zabeleženi podaci sa redovnih skupština društva. Na primer, na XXIX skupštinu održanu 1935. godine svog zamenika je poslao ban Drinske banovine, prisustvovao je i načelnik Prosvetnog odeljenja banske uprave Kraljevine, zamenik komandanta Bosanske divizije itd.¹³

U dokumentima i izveštajima Prosvete često se navodi „rad na prosvjećivanju odraslih”, posebno u vezi sa mrežom Prosvetinih biblioteka, mrežom koja pokriva veći deo zemlje. Podaci iz nekih dokumenata preciziraju da Prosveta poseduje čak 275 biblioteka, samo u Sarajevu jednu centralnu i još 13 drugih biblioteka sa 89.153 knjige (izvan Sarajeva postoji još 197 stalnih, 58 „pokretnih” i 6 dečjih biblioteka; P. br. 28535/3. 8. 1934.; AJ 66/P-NP/50), a preko 20 hiljada knjiga Prosveta je dostavila (poklonila) drugim institucijama i bibliotekama. Prosveta

¹³ Predsednik Glavnog odbora Prosvete bio je senator dr. Savo Ljubibratić, glavni sekretar je narodni poslanik Vasilj Ilić, dok je i u aktivnom članstvu društva bilo značajnih političara. *Zapisnik XXIX redovne Glavne skupštine Prosvete* održane 11. avgusta 1935.

izdržava čak 8 sopstvenih internata – „đačkih domova”, sa 290 „pitomaca”, imala je 91 stipendistu koji se o trošku Prosvete školuje u srednjoj školi ili na univerzitetu. Društvo je štampalo i sopstveni Bukvar, koji je razdeljen u civilstvu i u vojsci u velikom broju primeraka (samo po ovom dokumentu iz 1934. godine, podeljena su 11.192 Bukvara, od toga u vojsci 5456. (*ibid.*)). Još od 1924. godine imala je Prosveta i sopstvenu štampariju, što je svakako znatno olakšavalo rad na kulturno-prosvetnoj delatnosti, posebno na obrazovanju odraslih. Tako je društvo moglo povoljnije nego druge ustanove da razvija izdavačku delatnost kao značajnu komponentu ukupne vaspitno-obrazovne aktivnosti. Pored Bukvara, štampan je i *Prosvetin kalendar*, *Glasnik Prosvete*, ćirilični i latinični „bukvar za nepismene”, „čitanke za odrasle”, biblioteke *Prosvetina biblioteka* i *Popularne knjige za narod* i dr. (P. br. 28535/3. 8. 1934.; AJ 66/P-NP/50).

Tridesetih godina je broj Prosvetinih biblioteka i dalje blago rastao, pa je dostigao 285, sa 101.899 knjiga; navodno su biblioteke Prosvete postojale u 26 % srezova u zemlji, dok su organizacione jedinice (odbori, povereništva, biblioteke, domovi) osnovane u 347 mesta ili 34 % srezova.¹⁴ Društvo je tvrdilo da je „za 35 godina rada” neposredno održalo 646 tečajeva za opismenjavanje, a pomagalo je i posredno organizovalo još 3967 drugih tečajeva, pa je tako učestvovalo u opismenjavanju 230 hiljada ljudi (24. 9. 1937; AJ 66/P-NP/50). Tokom 1938. godine Prosveta ima 1500 redovnih članova, 8298 „utemeljivača”, 1144 „dobrotvora”, oko 3000 „pomažućih” članova, 62 „zaveštača” i 10 počasnih članova, dok su u celoj zemlji postojali 81 odbor i 149 poverenika Prosvete (AJ 66/NP-64).

Ranije pomenuta posvećenost članova i vođa Prosvete društveno-političkim idejama bliskim većinskoj državnoj politici (npr.: „... sve sa zadatkom da prosvetnim i kulturnim delovanjem najpredanije poslužimo učvršćivanju narodnog jedinstva, u službi Njegovom Veličanstvu Kralju i Narodu”) (P. br. 17569/11. 5. 1935.; AJ 66/P-NP/50), ipak nije uvek bila dovoljna da Prosvetu izuzme od nekih otežavajućih i štetnih mera. Takve mere je ponekad državna vlast preduzimala sa ciljem da se i prosvetne i kulturne ustanove strogo kontrolišu i da se njihova autonomija, zbog kratkoročnih političkih razloga, značajno umanjii. Sužavanjem autonomije kulturnih i prosvetnih ustanova i insistiranjem da samo državna prosvetna vlast neposredno i „odozgo” pokreće i organizuje određene

¹⁴ *Glasnik društva Prosvete* (prilog Prosveti), god. XV, br. 6–9, Sarajevo, juni 1937, str. 36–37.

vaspitno-obrazovne i kulturne aktivnosti u nekim slučajevima je značajno otežavala, pa čak i unazađivala i umanjivala, ukupnu prosvetno-kulturnu aktivost mnogih ustanova, uključujući i izuzetno lojalnu Prosvetu. Tako je Ministarstvo prosvete 1929. godine zabranilo svim „privatnim društvima” da organizuju i sprovode tečajevе za opismenjavanje (bilo je dozvoljeno samo održavanje tečajeva koje organizuje državna prosvetna vlast), pa je Prosveta molila da se zabrana (barem za nju) ukine; pozitivnog odgovora nije bilo. Zabrana je ostala na snazi, a Prosveti je samo dozvoljeno da tečajevе organizuje ukoliko u njima angažuje aktivne ili penzionisane učitelje, i ako tečajevе održava o sopstvenom trošku, bez materijalnih zahteva prema Ministarstvu (P. br. 40259/20. 10. 1937; AJ 66/P-NP/50).

Tako se i na ovom primeru pokazalo da je državna prosvetna vlast u nekim aspektima i okolnostima predstavljala ograničenje, ponekad i smetnju uspešnom radu na opismenjavanju i obrazovanju odraslih uopšte, ne uvažavajući pozitivan doprinos kulturi i prosveti čak i kada dolazi od najvrednijih i najuspešnijih kulturno-prosvetnih ustanova u celoj zemlji. No, zahvaljujući entuzijazmu brojnih članova i vođstvu marljivih poslenika „narodnog prosvetovanja” i obrazovanja odraslih, sarajevsko društvo Prosveta ipak je ostavilo dubok trag u zasnivanju i razvoju obrazovnog rada sa odraslima, kako u Bosni i Hercegovini tako u drugim krajevima zemlje.

Napredak

Među reprezentativne primere kulturno-prosvetnih društava nastalih u Sarajevu možemo ubrojati i *Hrvatsko kulturno društvo Napredak*, o kojem nismo u raspoloživim arhivskim fondovima pronašli dovoljno detaljnu dokumentaciju, ali na osnovu nekih dostupnih dokumenata jasno je da se i ovo društvo moglo po obimu, kontinuitetu i kvalitetu rada na obrazovanju odraslih upoređivati sa najvećim i najznačajnijim – sa Gajretom i sa Prosvetom.

Napredak je, kao i Gajret i Prosveta, osnovan još pre I svetskog rata, 1907. godine, a prema retkim dostupnim podacima (iz 1937. godine) imao je čak 20 hiljada redovnih članova, 1618 doživotnih, 9 „velikih dobrotvora” i 5 počasnih članova. Centralna biblioteka Napretka imala je preko 19 hiljada knjiga, društvo je održavalo javna predavanja (te godine 125), kao i druge programe i priredbe

(oko 250). Napredak je takođe imao internate („konvikte”) u Sarajevu i Mostaru (sa po 25 „odeljenja za pitomce”), kao i zakladni dom u Sarajevu (20 odeljenja „za stanare”; AJ 66/P-NP/50).

Tako se pokazuje da je upravo u Sarajevu bilo sedište tri ustanove ove vrste koje su spadale u najistaknutije institucije za obrazovanje odraslih u Kraljevini SHS – Jugoslaviji.

Zaključak

Ustanove, oblici i delatnosti obrazovanja odraslih u Bosni i Hercegovini delili su sudbinu drugih poduhvata i pokušaja u obrazovanju odraslih u većem delu Kraljevine SHS – Jugoslavije. Potrebe za andragoškim obrazovnim radom bile su vrlo velike (počev od elementarnog opismenjavanja mase odraslih do podizanja opšteg nivoa obrazovanosti u širim slojevima), postojale su ideje i svest o potrebi značajnih i permanentnih akcija, obrazovnih programa i aktivnosti, obrazovni rad sa odraslima dostizao je izvestan nivo masovnosti i uspešnosti, ali je sva akcija u obrazovanju odraslih zastajala u najboljem slučaju na pola puta.

Nedovoljna ekonomska, kulturna i prosvetna razvijenost, slabe mogućnosti finansiranja i potpomaganja masovnijeg obrazovanja odraslih, povremena ili čak česta konceptijska lutanja i nekompetentnost državne i prosvetne vlasti da zasniva, ohrabruje i organizuje kvalitetno i sveobuhvatno obrazovanje odraslih – sve je to doprinelo konačnoj oceni da su svi hvale vredni naponi na realizaciji obrazovnog rada sa odraslima bili više rezultat inicijative i entuzijazma dobrovoljnih posvećenika narodne prosvete nego ozbiljna aktivnost državne vlasti i države kao celine.

Mada su u Bosni i Hercegovini svakako funkcionisale neke od značajnijih ili čak najznačajnijih, uzornih ustanova za obrazovanje odraslih, njihov rad je ipak u najboljem slučaju mogao tek donekle da ublaži krupne prosvetne, kulturne i društvene probleme koji su trajno opterećivali i otežavali razvoj celokupne društvene i državne zajednice – prve jugoslovenske države.

From the History of Adult Education in Bosnia and Herzegovina: The Most Remarkable Institutions and Activities (1918–1941)

Abstract: The work contents a presentation of the main outcomes of an extensive historical-andragogical research, mainly based on the archival documents kept in Archives of Yugoslavia. An overview of adult education practice in Bosnia and Herzegovina is shaped from the documents data concerning the most significant institutions and activities organized as an attempt to contribute to general educational goals in Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes – Yugoslavia between two wars, through andragogical educational activities: raising the general level of literacy and education of wide sections of the population. Institutional basis of adult education praxis at the time mostly rested upon literacy courses, people's universities, cultural-educational societies, etc. This paper especially distinguishes andragogical activity of momentous and respectable Sarajevo-based cultural-educational establishments (People's university, Gajret, Prosveta, Napredak), that were amongst the most significant and successful in Yugoslavia, and represented example of model work in adult education of the interwar period.

Key words: adult education, Bosnia and Herzegovina, historical-andragogical research, institutions, cultural-educational societies.

Izvori i literatura

- Arhivski izvori:** Arhiv Jugoslavije (AJ), Ministarstvo prosvete (AJ 66, MPs), Opšte odeljenje Ministarstva prosvete (P-NP), Odeljenje za osnovnu nastavu (ON), Odeljenje za narodno prosvjećivanje (NP), Centralni pres-biro Ministarskog saveta (AJ 38).
- Bjelić, L. 1939. Udeo učitelja kroz narodnu školu u stvaranju i izgradnji Jugoslavije. U: Majstorović, M. (ur.), *Pedagoška Jugoslavija 1918–1938*. Beograd: Pedagoška biblioteka Jugoslovenskog učiteljskog udruženja, sv. 9, str. 321–324.
- Bralić, Ž. 1995. Narodni univerziteti u Jugoslaviji 1918–1941. U: *Zbornik Fakulteta odbrane i zaštite*. Beograd: Fakultet odbrane i zaštite, str. 107–118.
- Bralić, Ž. 2000. *Obrazovanje odraslih u Jugoslaviji između dva rata (1918–1941)* [magistarska teza]. Beograd: Filozofski fakultet, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju.
- Bralić, Ž. 2016. *Obrazovanje odraslih u pokušaju: Prilog andragoškoj istoriji*. Beograd: Fakultet bezbednosti.
- Ćirković, S. 1980. *Uvod u istorijske studije*. Beograd: Filozofski fakultet u Beogradu – Odeljenje za istoriju.
- Gajret 1935. Glasnik kulturno-prosvetnog društva Gajreta, Izveštaj Glavnog odbora Gajreta za god. 1934–35, juli 1935, br. 7–9. Sarajevo: Glavni odbor Gajreta u Sarajevu.
- Gajret 1936. Glasnik kulturno-prosvetnog društva Gajreta, Izveštaj Glavnog odbora Gajreta za god. 1935–36, juni 1936, br. 6–8. Sarajevo: Glavni odbor Gajreta u Sarajevu.
- Glasnik društva Prosvete* 1937, prilog „Prosveti”, god. XV, Sarajevo, juni 1937, br. 6–9.
- Kecmanović, V. 1940. Prosvetno-kulturne nevolje u Semberiji. *Narodno prosvjećivanje*, sv. 9. Beograd: Ministarstvo prosvete, str. 184–192.
- Kemura, A. 1940. Kulturne prilike naših muslimana u Bosni i Hercegovini. *Narodno prosvjećivanje*, sv. 9. Beograd: Ministarstvo prosvete, str. 160–168.
- Krstić, B. 1940. Borba protiv nepismenosti. *Narodno prosvjećivanje*, sv. 3. Beograd: Ministarstvo prosvete, str. 33–37.
- Malcolm, N. 2011. *Bosna: kratka povijest*. Sarajevo: Buybook.
- Pravila beogradskog Gajreta „Osman Đikić”* 1923. Beograd: Štampa „Mlada Srbija”.
- Pravila o organizaciji i radu Odbora za narodno prosvjećivanje* 1921. (obnarodovana u 175. broju ”Službenih novina” od 9. avgusta 1921. god.). Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.
- Pravila Prosvete, srpskog prosvetnog i kulturnog društva* 1932. Sarajevo: Izdanje društva Prosvete, Štamparija društva Prosvete.

Pravila srpskog muslimanskog kulturnog i prosvjetnog društva Gajret 1929. Sarajevo: Islamska dionička štamparija.

Pravila srpskog muslimanskog kulturno prosvjetnog društva Gajret 1932. Sarajevo: Štamparija Kajon.

Zbornik raspisa Ministarstva prosvete o radu na narodnom prosvjećivanju i pravila narodnih knjižnica i čitaonica 1934. Beograd: Izdanje knjižarnice Radomira D. Čukovića.